

RAZVOJ FONOLOŠKE SVJESNOSTI I UČENJE ČITANJA: TROGODIŠNJE PRAĆENJE

SVJETLANA KOLIĆ-VEHOVEC*

Primljeno: studeni 2002.

Prihvaćeno: rujan 2003.

Izvorni znanstveni rad

UDK: 159.92

Cilj ove studije bio je longitudinalno praćenje razvoja različitih aspekata fonološke svjesnosti i vještine čitanja od perioda prije polaska u školu do kraja trećeg razreda osnovne škole. Sudionici istraživanja bili su 50 djece školskih obveznika koja su pohađala vrtić. Ispitana je fonološka svjesnost, te fluentnost čitanja djece prije polaska u školu, na početku i na kraju prvog razreda, te na kraju trećeg razreda, kada je ispitana i točnost čitanja. Rezultati su pokazali da su djeca koja su znala čitati prije polaska u školu imala razvijeniju fonološku svjesnost od nečitača i ta se razlika zadržava do kraja prvog razreda. Prednost čitača u fluentnosti čitanja u odnosu na nečitače zadržava se do kraja trećeg razreda. Regresijska analiza je pokazala da su sposobnost fonološke analize i sinteze prije polaska u školu, uz intelektualnu zrelost za školu, značajni prediktori fluentnosti čitanja na kraju prvog razreda. Sposobnost izostavljanja fonema na početku prvog razreda, posebno izostavljanje zadnjeg fonema, dodatno značajno doprinosi prognozi fluentnosti čitanja na kraju prvog razreda. Sposobnost fonološke analize i izostavljanja fonema na početku prvog razreda značajni su prediktori fluentnosti čitanja na kraju trećeg razreda. Ovi rezultati pokazuju da su osnovni aspekti fonološke analize i sinteze preduvjeti za početno savladavanje čitanja, dok se složenije forme fonološke analize razvijaju pod utjecajem poduke u čitanju.

Ključne riječi: fonološka svjesnost, fluentnost čitanja, točnost čitanja

Uvod

Usvajanje vještine čitanja složen je proces koji zahtjeva sposobnost razmišljanja o jeziku. Djeca trebaju razviti eksplicitnu svjesnost o strukturi vlastitog jezika, kojeg treba aktivno nadgledati. Mnogi istraživači naglašavaju centralnu važnost fonoloških vještina za usvajanje čitanja (Adams, 1990; Blachman, 1994; Goswami i Bryant, 1990; Rieben i Perfetti, 1991; Shankweiler i Liberman, 1989; Share, 1995; Stanovich, 1992; Wagner i Torgesen, 1987). Naime, da bi naučili da grafemi predstavljaju foneme, djeca moraju biti u stanju da izgovorene riječi rastave na odgovarajuće fonološke segmente. Da bi to bili u stanju moraju biti svjesni fonološke strukture jezika.

Fonološka svjesnost je svjesnost fonoloških segmenata govora, segmenata koji su više manje reprezentirani abecednom ortografijom (Blachman, 2000). Ova svjesnost se razvija postepeno od četvrte godine djeteta. Segmentiranje riječi u slogove relativno je lagan zadatak koji se koristi za ispitivanje fonološke svjesnosti. Liberman i sur. (1974) su utvrdili da četvorogodišnjaci bez

problema rješavaju zadatak lupkanja u kojem djeca moraju lupiti onoliko puta koliko ima slogova u riječi. Segmentiranje riječi u glasove mnogo je zahtjevniji zadatak, kojeg uspješno rješava tek 70 % šestogodišnjaka. Ovu razliku između segmentiranja riječi na slogove i na foneme potvrdile su i brojne druge studije (Blachman, 1984; Fox i Ruth, 1976; Leong i Haines, 1978; Treiman i Baron, 1981).

Fonološka svjesnost i usvajanje čitanja interaktivno djeluju tijekom razvoja (Goswami i Bryant, 1990). S jedne strane razvoj fonološke svjesnosti doprinosi usvajanju čitanja. Istraživanja su pokazala da fonološka svjesnost kod djece prije početka usvajanja čitanja igra značajnu ulogu u kasnijem čitanju (Bradley i Bryant, 1978, 1983; Goswami, 1993; Demont i Gombert, 1996; Liberman i Shankweiler, 1985; Lundberg, Frost i Peterson, 1988; Olofson i Lundberg, 1983; Stanovich, Cunningham i Cramer, 1984). S druge strane učenje čitanja abecednog pisma doprinosi razvoju fonološke svjesnosti. Iskustvo čitanja potiče razvoj složenijih formi fonološke svjesnosti (Ehri, 1979; Gombert, 1992; Goswami i

* Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet u Rijeci

Bryant, 1990; Perfetti, Beck, Bell i Hughes, 1987; Tunmer i Nesdale, 1985; Wagner i sur., 1997).

Korelacijske studije su utvrdile da je veza između fonološke svjesnosti i početnog čitanja jaka i uočljiva, usprkos različitim zadacima koji su se koristili za ispitivanje fonološke svjesnosti (Fox i Ruth, 1984; Goldstein, 1976; Helfgoott, 1976; Kolić-Vehovec, 1994; Rosner i Simon, 1971; Torgeson i Burges, 1998; Treiman i Baron, 1981). Calfee i sur. (1973) su ispitivali fonološku svjesnost, prepoznavanje riječi i sricanje kod djece od vrtića do 12. razreda. Značajne korelacije su dobivene za sve dobne skupine djece.

Djeca koja nemaju razvijenu fonološku svjesnost imaju tendenciju da budu loši čitači. Brojne studije utvrdile su razlike u fonološkoj svjesnosti između dobrih i loših čitača (Bradley i Bryant, 1983; Cardoso-Martins, 1994; Høien i sur., 1995; Torgeson i Burgess, 1998). Još upečatljiviji dokaz dale su studije koje su uspoređivale loše čitače s djecom čije je čitanje bilo jednako razvijeno, bez obzira na kronološku dob. Bradley i Bryant (1978) su utvrdili da loši čitači imaju značajno manje razvijenu fonološku svjesnost od mlađih učenika čije je čitanje jednako razvijeno. Problemi s fonološkom svjesnošću kod loših čitača traju kroz adolescenciju (Fawcett i Nicolson, 1995) do odrasle dobi (Pennington i sur., 1990). Badian (1993) je utvrdila da razvijena fonološka svjesnost razlikuje inicijalno loše čitače koji kasnije ostvare značajan napredak od onih koji ne napreduju.

Fonološka svjesnost potvrđena je i kao glavni uzrok problema kod dislektičnih čitača, koji imaju najlošiju prognozu za napredak u čitanju (Ball, 1996; de Gelder i Vroomen, 1991; Lundberg i Høien, 1989; Pratt i Brady, 1988). Nerazvijena fonološka svjesnost doprinosi problemima fonološkog kodiranja i prepoznavanja riječi, koji su osnovna značajka dislektičnih čitača.

Brojne studije u kojima su se primjenili treninzi za unapređivanje fonološke svjesnosti napravljene su da bi se utvrdilo je li odnos fonološke svjesnosti i čitanja uzročno-posljedični.

Rezultati tih studija su pokazali da fonološka svjesnost može biti unaprijeđena kroz direktno poučavanje (Fox i Routh, 1976; Lewkowicz, 1980; Olofsson i Lundberg, 1983; Rosner, 1974). Također je dobiveno da poticanje razvoja fonološke svjesnosti prije polaska u školu i na početku prvog razreda potiče usvajanje vještine čitanja (Ball i Blachman, 1991; Bradley i Bryant, 1983; Byrne i Fielding-Barnsley, 1995; Cunningham, 1990; Fox i Ruth, 1984; Iversen i Tunmer, 1993; Lundberg i sur., 1988; Rosner, 1974; Treiman i Baron, 1983; Weiner, 1994). Poučavanje u fonološkoj svjesnosti još je efikasnije ako je kombinirano s poučavanjem čitanja (Iversen i Tunmer, 1993; Torgesen i sur., 1997; Vellutino i sur., 1996).

Longitudinalne studije daju definitivniji odgovor o povezanosti fonološke svjesnosti djece prije polaska u školu i kasnijeg usvajanja čitanja (Perfetti i sur., 1987; Torgeson i Burges, 1998; Wagner i sur., 1997). Bradley i Bryant (1983) su utvrdili jaku longitudinalnu vezu između uspješnosti u zadacima rimovanja i aliteracije u dobi od četiri i pet godina i čitanja s osam i devet godina, čak i kad je dob, inteligencija i pamćenje bilo statistički parcijalno odstranjeno. Ovi rezultati bili su specifični za čitanje; zadaci fonološke svjesnosti nisu predviđali razvijenost matematičkih vještina.

Juel (1988) je pratila razvoj čitanja kod djece od prvog do četvrtog razreda. Utvrdila je da djeca koja su u četvrtom razredu loši čitači nisu imali razvijenu fonološku svjesnost pri polasku u školu. Krajem četvrtog razreda dekodiranje loših čitača bilo je na nivou prosječnih čitača na početku drugog razreda.

U nas je Čudina-Obradović (1999) longitudinalno pratila odrednice uspješnosti u učenju čitanja tijekom prvog razreda. Za ispitivanje fonološke svjesnosti koristila je zadatke fonološke segmentacije i fonološke sinteze, koju naziva fonološko slijevanje. Utvrdila je značajnu povezanost zadataka fonološke segmentacije i slijevanja s točnosti i brzinom čitanja, te razumijevanjem pri čitanju, iako dobivene korelacije nisu bile visoke (.25 do .42). Fonološka svjesnost je, uz roditeljsku

uključenost i djetetovo kognitivno funkcioniranje, bila značajan prediktor točnosti i brzine čitanja, iako je samostalan doprinos pronađen samo za zadatke segmentacije riječi na foneme i izostavljanje prvog fonema za predviđanje točnosti čitanja. Najbolji prediktor bila je djetetova predškolska svjesnost o odnosu slovo-glas. Mjerenje svjesnosti slovo-glas uključivalo je ispitivanje čita li dijete prije škole, pa je i za očekivati bilo da djeca koja su bila čitači prije škole zadržavaju ovu prednost i na kraju prvog razreda.

Ciljevi istraživanja

1. Cilj ove studije bio je longitudinalno pratiti razvoj različitih aspekata fonološke svjesnosti i vještine čitanja kroz period od predškolske dobi do trećeg razreda osnovne škole i to odvojeno kod nečitača prije škole kao i kod djece koja su bili čitači. Pošto je do sada utvrđeno da je utjecaj fonološke svjesnosti najvažniji za procese prepoznavanja riječi, kriterijska varijabla koja je korištena bila je točnost prepoznavanja riječi i fluentnost čitanja kao složenija mjera prepoznavanja riječi.
2. Također je cilj bio fonološku svjesnost ispitati zadacima različite težine da se utvrdi slijed razvoja različitih aspekata fonološke svjesnosti. Prema Smithu (1998) razvojni slijed fonoloških vještina mijenja se od zadataka rimovanja u mlađoj predškolskoj dobi, te fonološke sinteze ili slijevanja pred polazak u školu do zadataka školske razine koji uključuju rastavljanje riječi na foneme, te baratanje fonemima – izostavljanje, zamjena i izvrtanje fonema. Pošto u ovom istraživanju nisu učestvovala mlađa predškolska djeca, nisu rabljeni zadaci rimovanja.

Hipoteze istraživanja

1. Djeca koja su čitači prije škole imaju razvijenu fonološku analizu i sintezu, za razliku od djece nečitača.

2. Razvojni slijed ovladavanja zadacima fonološke svjesnosti kreće se od ovladavanja osnovnim zadacima fonološke analize i sinteze, prema složenijim zadacima fonološke analize.
3. Fonološka svjesnost prije polaska u školu dobar je prediktor točnosti i fluentnosti čitanja, čak i kad se statistički odstrani efekt intelektualne zrelosti za školu.

Metoda

Sudionici

Sudionici istraživanja bili su 50 djece (28 dječaka i 22 djevojčice) koja su pohađala tri dječja vrtića u Rijeci, a koja su bila školski obveznici. Prosječna je dob djece u prvom ispitivanju bila 6 godina i 7 mjeseci. Svoj djeci je materinji jezik bio hrvatski i niti jedno dijete nije imalo govornih niti drugih razvojnih teškoća. U uzorku djece bilo je 35 djece koja su sama izjavila da ne znaju čitati, a to je i provjereno na zadatku gdje im je ponuđeno da čitaju, a nisu pročitale niti jednu riječ. Preostalih 15 djece čitalo je tri teksta iz serije slikovnica "Moja prva knjiga" i medijan pročitanih riječi na ta tri teksta bio je najmanje 4 pročitane riječi u minuti, a medijan za cijelu grupu iznosio je 13 pročitanih riječi u minuti. Djeca iz uzorka krenula su u pet osnovnih škola u Rijeci. U školama je pronađeno 44 djece, 30 nečitača (15 dječaka i 15 djevojčica) i 14 čitača (9 dječaka i 5 djevojčica).

Ispitni materijal

Fonološka svjesnost. Za ispitivanje fonološke svjesnosti korišten je Test fonološke svjesnosti (Kolić-Vehovec, 1994), koji predstavlja adaptaciju Roper-Schneiderovog testa fonološke svjesnosti za hrvatski jezik. Test se sastoji od sedam subtestova po devet zadataka, a svaki subtest počinje riječima od po tri glasa i završava riječima od devet glasova. Svaki subtest služi za ispitivanje jednog aspekta fonološke svjesnosti: fonološke analize, fonološke sinteze, izostavljanje prvog fonema, izostavljanje zadnjeg fonema, supstituci-

ja prvog fonema, supstitucija zadnjeg fonema i miješanje fonema. U zadatku fonološke analize od djeteta se traži da zadanu riječ izgovori glas po glas. U zadatku fonološke sinteze riječ se prezentira glas po glas, a dijete treba reći koja je to riječ. U zadacima izostavljanja fonema dijete treba izgovoriti zadanu riječ bez prvog ili zadnjeg glasa. U zadacima supstitucije fonema potrebno je na mjesto prvog, odnosno zadnjeg fonema staviti bilo koji drugi glas i izgovoriti tako nastalu riječ ili neriječ. U zadacima miješanja fonema potrebno je izgovoriti zadanu riječ tako da se zamijene mjesta dvaju zadanih fonema koji se nalaze u sredini riječi. Zadaci miješanja fonema bili su preteški za djecu u ispitivanju prije škole i tijekom prvog razreda, pa ti rezultati nisu uključeni u analize. Viši rezultat na subtestovima ukazuje na razvijeniju fonološku svjesnost. Svi subtestovi pokazali su zadovoljavajuće pouzdanosti iskazane koeficijentom interne konzistencije, koji se kretao od .76 do .87.

Fluentnost čitanja. Ispitivanje fluentnosti čitanja provedeno je programski baziranom metodom ispitivanja čitanja. Naime, Deno, Mirkin i Chiang (prema Marston, 1989) su ustanovili da jednominutno glasno čitanje iz lektire primjerene dobi djeteta predstavlja valjanu mjeru vještine čitanja. Da bi se uklonio efekt težine teksta i povećala pouzdanost mjerenja, u ispitivanju se koristi tri teksta. Mjera fluentnosti čitanja je medijan broja točno pročitanih riječi u minuti na izabrana tri teksta. Ustanovljena je korelacija od .73 do .93 ove mjere sa standardiziranim testovima čitanja, a dodatna potvrda valjanosti ovakvog mjerenja čitanja je i dobro razlikovanje čitanja djece u prvom, drugom i trećem razredu osnovne škole (Matešin, 2002). U ispitivanju djece u predškolskom periodu i tijekom prvog razreda korišteni su tekstovi iz slikovnica (Pošta, Spavanje i Stanovanje) za predškolsku djecu iz biblioteke Moja prva knjiga, koje se koriste i u prvom razredu. Za ispitivanje čitanja djece u trećem razredu korišteni su tekstovi iz slikovnica predviđenih za lektiru za ovaj uzrast.

Mentalna spremnost za školu. Za ispitivanje mentalne spremnosti za školu korišten je Test zrelosti za školu (Vukmirović i Hadžiselimović, 1994). Test se sastoji od četiri subtesta, od kojih dva ispituju grafomotoriku i dva subtesta ispituju sposobnost rezoniranja. Test ima normalnu distribuciju rezultata, visoku unutarnju konzistenciju i zadovoljavajuću test-retest pouzdanost. Kao mjera mentalne spremnosti za školu uzeta je centralna vrijednost rezultata dobivenih na četiri subtesta.

Postupak

Prvo ispitivanje provedeno je u mjesecu svibnju iste godine kada su djeca trebala krenuti u školu. Drugo ispitivanje je provedeno na početku prvog razreda, da bi se utvrdilo je li došlo do promjena u fonološkoj svjesnosti i fluentnosti čitanja u proteklom periodu od pet mjeseci. Treće ispitivanje izvršeno je na kraju prvog razreda, a četvrto ispitivanje na kraju trećeg razreda. U prvom ispitivanju sva su djeca ispitana Testom fonološke svjesnosti i ispitana je fluentnost čitanja, odnosno utvrđeno je li dijete čitač ili nečitač. Oba ova mjerenja provedena su individualno. U istom periodu školski psiholozi u školama u koje su se djeca upisala primijenili su Test zrelosti za školu u grupicama od petero djece i rezultati tog testiranja prikupljeni su od psihologa. Na početku prvog razreda, te na kraju prvog i trećeg razreda ponovno su primijenjeni Test fonološke svjesnosti i ispitana fluentnost čitanja.

Rezultati

Razvojne promjene u fonološkoj svjesnosti i fluentnosti čitanja

Razlike u razvojnim promjenama u različitim aspektima fonološke svjesnosti, te čitanju između djece koja su prije polaska u školu bili čitači i onih koji nisu znali čitati testirane su dvosmjernim 2 (Čitanje: Čitači vs. Nečitači) x 4 (Mjerenja: Prije škole vs. Početak 1. raz. vs. Kraj 1. razreda vs. Kraj 3. razreda) ANOVA-ma. Rezultati ANOVA prikazani su u Tablici 1.

Tablica 1. Rezultati ANOVA (F-omjeri) zadataka fonološke svjesnosti i čitanja predškolaca čitača i nečitača u različitim mjerenjima

	Čitači vs. Nečitači F (1, 48)	Mjerenja F (2, 96)† F (3, 144)+	Interakcija Čitanje x Mjerenja F (2, 96)† F (3, 144)+
Fonološka analiza	25.19**	31.23**	23.58**
Fonološka sinteza	30.98**	32.46**	22.80**
Izostavljanje prvog fonema	32.19**	48.39**	13.85**
Izostavljanje zadnjeg fonema	60.15**	38.75**	20.02**
Supstitucija prvog fonema	19.93**	73.81**	6.78**
Supstitucija zadnjeg fonema	25.63**	47.87**	6.40**
Fluentnost čitanja	27.67**	108.58**	3.19*

† stupnjevi slobode za zadatke fonološke analize i sinteze

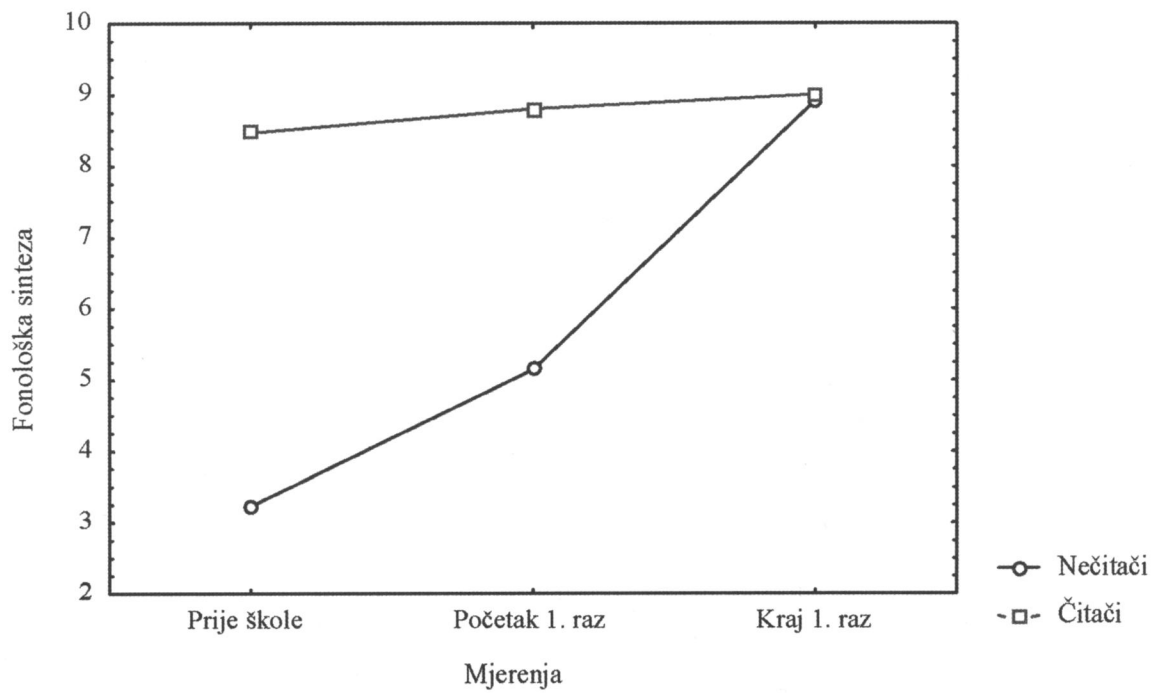
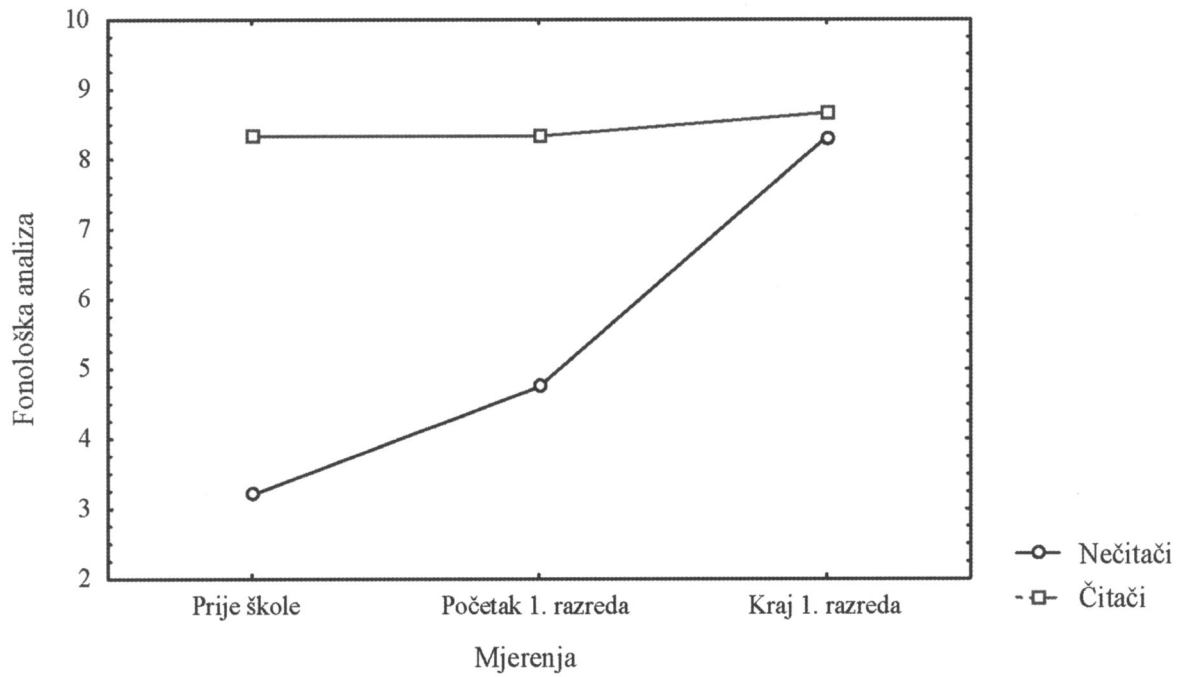
+ stupnjevi slobode za zadatke izostanka i supstitucije fonema, te fluentnost čitanja

* $p < .05$ ** $p < .0001$

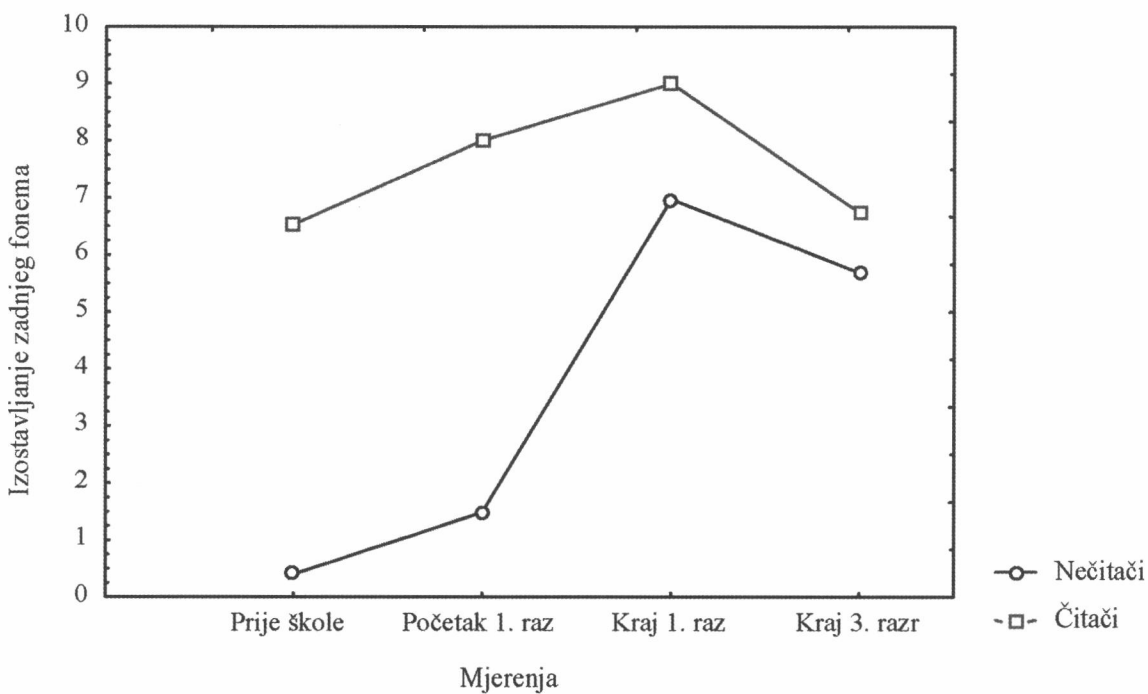
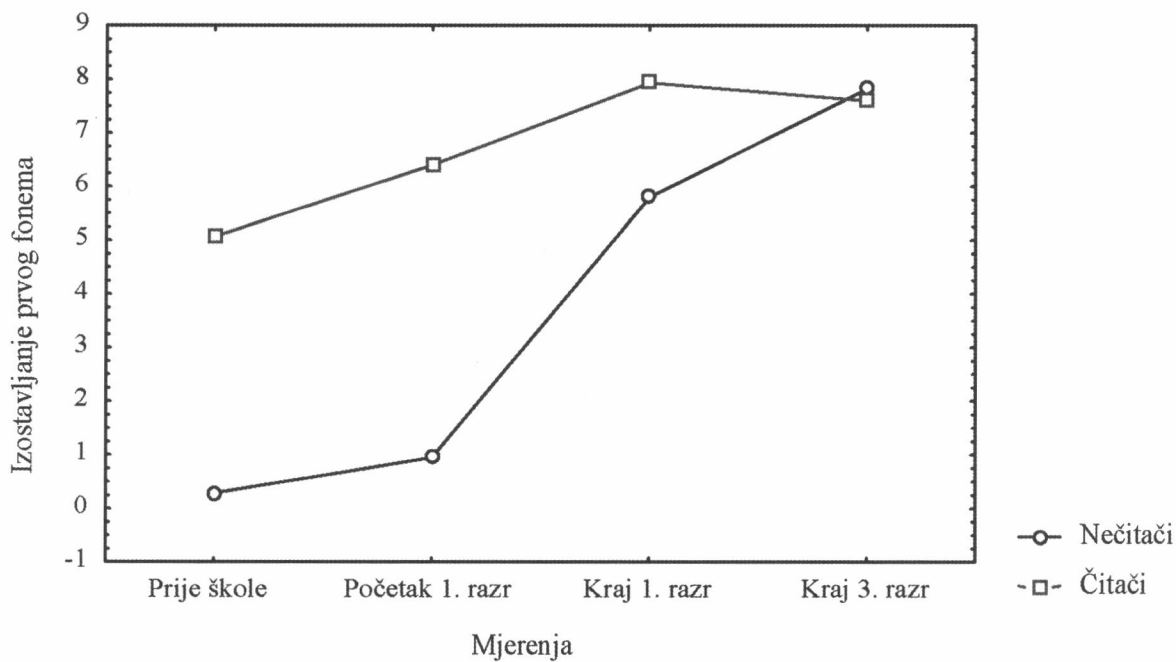
Značajni su glavni efekti znanja čitanja (Čitači vs. Nečitači) i mjerenja (Prije škole vs. Početak 1. raz. vs. Kraj 1. razreda vs. Kraj 3. razreda) za sve zadatke fonološke svjesnosti, kao i fluentnost čitanja. Djeca koja su čitala prije škole bolja su od nečitača u svim zadacima fonološke svjesnosti i u fluentnosti čitanja. Isto tako je očit napredak od mjerenja do mjerenja u svim zadacima fonološke svjesnosti, kao i u fluentnosti čitanja. Značajni su i svi interakcijski efekti znanja čitanja i mjerenja na zadatke fonološke svjesnosti i fluentnost čitanja. Post-hoc analize napravljene su Newman-Keulsovim testom. Interakcije znanja čitanja prije škole i mjerenja za zavisne varijable fonološke analize i sinteze prikazane su na slici 1. Post hoc analiza pokazala je značajan napredak nečitača u fonološkoj analizi od prvog do drugog, te od drugog do trećeg mjerenja. Uspješnost čitača u zadacima fonološke analize nije se mijenjala od mjerenja do mjerenja, pošto su oni fonološku analizu i sintezu potpuno savladali. Razlike između nečitača i čitača bile su značajne prije polaska u školu i na početku prvog razreda, ali one su nestale na kraju prvog razreda. Post hoc analiza za interakcijski efekt znanja čitanja i mjerenja za fonološku

lošku sintezu pokazala je iste razvojne promjene kao i kod fonološke analize. Interakcijski efekti nezavisnih varijabli za zadatke izostavljanja prvog i zadnjeg fonema prikazani su na slici 2. Post-hoc analiza pokazala je da nečitači u ovom zadatku ostvaruju značajan napredak tijekom prvog razreda, te također između prvog i trećeg razreda. Čitači napreduju između predškolskog perioda i kraja prvog razreda, a poslije toga nema značajnog pomaka. Razlike između čitača i nečitača značajne su sve do kraja prvog razreda, kada se njihovi rezultati izjednačuju. Kod interakcije znanja čitanja prije škole i mjerenja za zadatak izostavljanja zadnjeg fonema uočava se isti trend promjena kao i kod izostavljanja prvog fonema, osim što kod nečitača nakon prvog razreda ne dolazi do značajne promjene na ovom zadatku, a čitači čak pokazuju i izvjesnu stagnaciju. Interakcijski efekti znanja čitanja prije škole i mjerenja za zadatke supstitucije fonema prikazani su na slici 3. Post-hoc analiza za zadatak supstitucije prvog fonema pokazala je stalno napredovanje u ovom zadatku i kod nečitača i kod čitača, ali tek polaskom u školu. Razvoj ovog aspekta fonološke svjesnosti kod nečitača posebno je intenzivan od prvog do trećeg

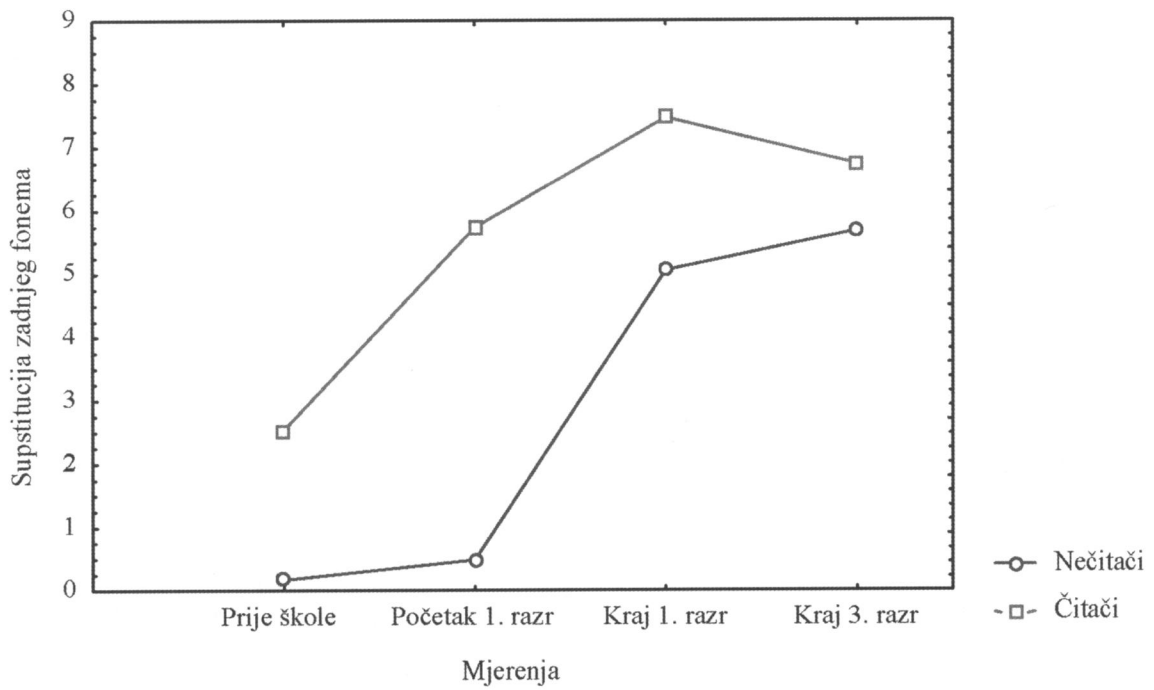
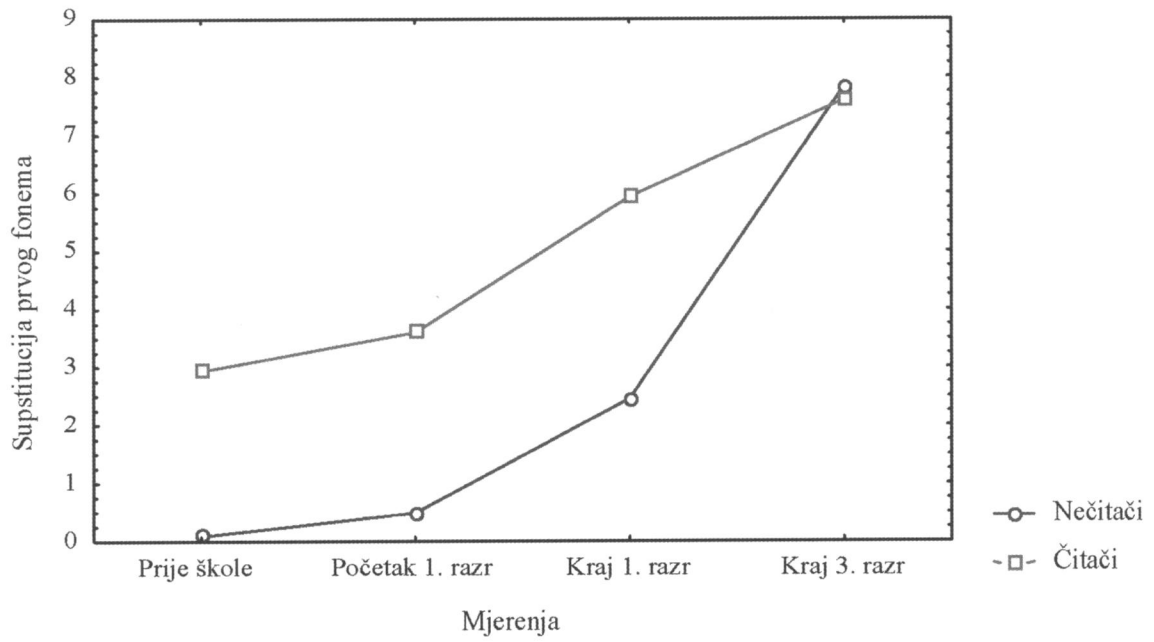
Slika 1. Razvojne promjene u fonološkoj analizi i sintezi kod čitača i nečitača

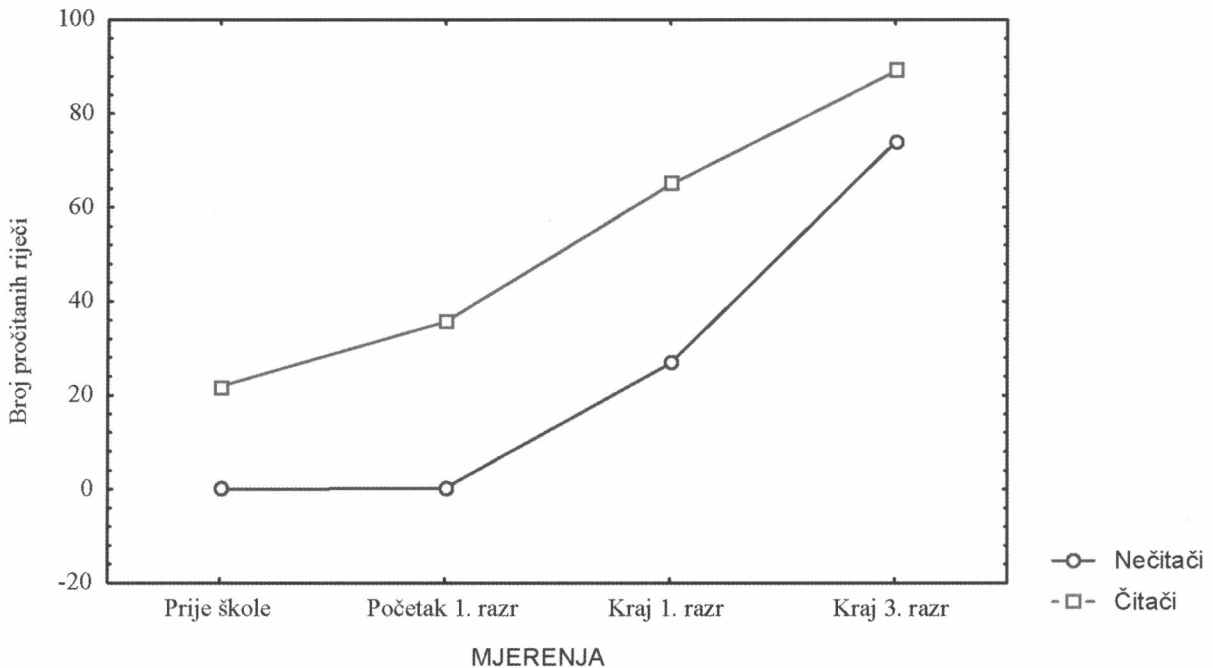
Slika 2. Razvojne promjene u izostavljanju prvog i zadnjeg fonema kod čitača i nečitača

Slika 3. Razvojne promjene u supstituciji prvog i zadnjeg fonema čitača i nečitača

Slika 4. Razvoj vještine čitanja kod djece čitača i nečitača prije škole

razreda. Razlike između čitača i nečitača postoje sve do kraja trećeg razreda, kada se njihovi rezultati izjednačuju. Za zadatak supstitucije zadnjeg fonema, post-hoc analiza pokazuje nešto drugačije rezultate. Dok nečitači pokazuju značajan napredak samo tijekom prvog razreda, čitači pokazuju napredak već od predškolskog perioda. Između prvog i trećeg razreda nema značajnih promjena niti kod jednih. Razlike između čitača i nečitača značajne su od predškolskog perioda do kraja prvog razreda, a u trećem razredu one se gube.

Miješanje fonema najteži je zadatak za ispitivanje fonološke svjesnosti i zato ga uspješno rješavaju samo učenici u trećem razredu osnovne škole, pa nije bilo potrebno testirati dobne razlike u ovom aspektu fonološke svjesnosti.

Interakcijski efekt znanja čitanja prije škole i mjerenja za varijablu fluentnosti čitanja prikazan je na slici 4. Post-hoc analiza pokazala je značajno napredovanje u fluentnosti čitanja od početka školovanja do kraja trećeg razreda i kod djece koja su znala čitati prije škole i kod

nečitača. Međutim, razlika u fluentnosti između čitača i nečitača značajna je od predškolske dobi do kraja trećeg razreda: čitači konstantno zadržavaju svoju prednost u fluentnosti čitanja u odnosu na djecu koja su bila nečitači prije škole.

Povezanost fonološke svjesnosti i vještine čitanja

Da bi se utvrdila povezanost različitih aspekata fonološke svjesnosti i vještine čitanja izračunate su korelacije za cijeli uzorak. Rezultati su prikazani u tablici 2. Korelacije pokazuju da sposobnost fonološke analize i sinteze prije polaska u školu i na početku prvog razreda značajno korelira s fluentnošću čitanja na kraju prvog razreda, ali nisu povezane s fluentnošću čitanja na kraju trećeg razreda. Uspješnost u rješavanju zadataka izostavljanja fonema na kraju pravog razreda značajno je povezana s fluentnošću na kraju prvog razreda. Sposobnost supstitucije prvog fonema na kraju prvog razreda značajno je povezana s fluentnošću na kraju